

Od nespravedlivé rovnosti ke spravedlivé nerovnosti?

Percpece sociálních nerovností a sociální spravedlnosti v současném Československu

PETR MATĚJŮ
BLANKA ŘEHÁKOVÁ*
Sociologický ústav ČSAV, Praha

From unjust equality to just inequality?

Perception of inequality and social justice in contemporary Czechoslovakia

Abstract: The paper is devoted to the analysis of the perception of changes in inequality in Czechoslovakia since 1989, when the post-communist transformation began. In the first part, we focus on two questions: first, how people perceive the development of inequality (is there much more, about the same, or less inequality than before 1989); secondly, do people believe that the post-communist transformation brings more justice or less justice into the inequality. We follow by identifying groups with different or opposite views on these issues, and try to demonstrate that the post-communist transformation has typical "winners" and "losers" according to changing position in the distribution and stratification processes.

In the second and third parts of the paper we analyze the perception of the principal factors of life success, poverty and wealth. This analysis aims to answer the question of whether there is a visible shift towards more universalism and meritocracy in post-communist Czechoslovakia, and to what extent there is a consensus in this respect among different socioeconomic groups and supporters of different political orientations. The principal result is that, in general, the Czechoslovak population tends to believe there is a shift to a bit more meritocracy during the transformation, but consensus between different socioeconomic groups and between supporters of different political orientations is rather weak. The data from several recent surveys carried out in Czechoslovakia are used for the analysis, including "Transformation of Social Structure" (October 1991) and "Social Justice" (June-July 1991).

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 3: 293-318)

Sociální nerovnosti a sociální spravedlnost jsou témata s neobyčejně silným politickým nábojem: Nikoli náhodou mezi politologické truismy patří tvrzení, podle kterého jedním ze základů legitimacy vlády a jejích mocenských struktur je konsensus v tom, že společnost je organizována a strukturována na základě principů sociální spravedlnosti. Lze tedy pochopit, proč sociální nerovnosti a

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Petr Matějů, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 235 89 68-71, l. 354, 202, fax: (02) 235 78 88, E-mail: mateju@cspgas11.bitnet, resp. RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 235 89 68-71, l. 331, 333, fax: (02) 235 78 88, E-mail: soc@cspgas11.bitnet

sociální spravedlnost byla tématy, jimž se v Československu v posledních desetiletích musel sociologický výzkum spíše vyhýbat, místo aby jim věnoval systematickou pozornost. Stejně tak lze pochopit, proč tato témata patří k hlavním zbraním v současném politickém a volebním boji, a že se jimi vyzbrojují zejména strany operující nalevo od středu politického spektra.

Většina autorů zabývajících se těmito otázkami se shoduje v tom, že sociální nerovnosti a sociální spravedlnost jsou pojmy, které mají vedle objektivního aspektu i silný normativní obsah. Za laicky položenou otázkou "*Co kdo dostává a proč?*" vždy stojí její normativní protějšek v otázce "*Co by kdo měl dostávat a proč?*" (viz například [Arts 1989]). Právě přítomnost normativních prvků v percepci nerovností a sociální spravedlnosti činí tyto otázky zvláště otevřené působení vnějších vlivů, protichůdných interpretací, ideologií atd. Jedním z cílů sociologické analýzy těchto otázek je tuto *subjektivní* dimenzi sociální stratifikace dekomponovat a objektivně ji popsat, případně se pokusit některé z jejích hlavních rysů vysvětlit v širším kontextu sociální změny. Je to jeden z hlavních nástrojů, jimiž sociologie může přispět k demystifikaci této sféry společenského vědomí a k omezení prostoru pro spekulace a manipulace veřejného mínění v těchto politicky velmi citlivých otázkách.

Pro začínající sociologickou analýzu percepce nerovností a sociální spravedlnosti v Československu lze formulovat několik obecných předpokladů opírajících se o výsledky výzkumu sociální spravedlnosti v jiných zemích. Některé z těchto předpokladů se dále pokusíme specifikovat a verifikovat na empirickém materiálu z roku 1991.

Předně je třeba vycházet z toho, že pro krystalizaci určitého sociálního klimatu má subjektivní hodnocení ekonomických nerovností a jejich posuzování z hlediska sociální spravedlnosti minimálně stejný význam, jako to, jak velké tyto nerovnosti ve skutečnosti jsou. To znamená, že i malé nerovnosti, jsou-li považovány za nespravedlivé, mohou vyvolávat velká sociální napětí, zatímco velké nerovnosti mohou být vcelku přijatelné, jsou-li považovány za spravedlivé. Analogicky lze tvrdit, že i rovnost může být za určitých okolností považována za nespravedlivou.

Dále lze předpokládat, že v relativně stabilním stratifikačním systému je pravděpodobnost dosažení konsensu jak v percepci hloubky nerovností, tak v hodnocení sociální spravedlnosti, podstatně větší, než je tomu ve stratifikačním systému, který prochází radikální změnou. Pro tento předpoklad nalézáme oporu v elementárních poznatcích z dosavadního výzkumu sociální spravedlnosti:

1. Subjektivní hodnocení nerovností nebo určitého jejich aspektu v pojmech spravedlnosti je významně ovlivněno aktuální sociální pozicí jedince. To má ovšem dva protichůdné efekty: *stabilizační* a *destabilizační*. Stabilizační efekt spočívá v tom, že existuje tendence srovnávat se s jedinci zhruba stejného sociálního postavení. Z tohoto důvodu mají jedinci sklon hodnotit odměnu, kterou dostávají, jako přibližně spravedlivou. Na druhé straně ale lze očekávat, že jedinci na nižších příčkách sociálně ekonomického žebříčku mají sklon tuto svoji pozici chápat nikoli jako svůj neúspěch nebo selhání, ale jako důsledek působení

nespravedlivých principů. V tom pravděpodobně spočívá jádro *destabilizačního* efektu závislosti percepce sociální spravedlnosti na aktuální pozici. Pro nás jsou v tomto ohledu důležité dva aspekty:

- a) Lze předpokládat, že v důsledku dlouhodobého působení rovnostářské ideologie a nomenklaturní praxe kombinované se systémem nejrůznějších privilegií se v zemích procházejících postkomunistickou transformací budeme setkávat spíše s tendencí porovnávat se s jedinci nikoli na stejných, ale na vyšších stupních statusového žebříčku. Je to přirozený sklon vyplývající z apriorní nedůvěry v to, že odměny na nejvyšších stupních zaměstnaneckého statusu reflektují vyšší vynaložené úsilí, větší schopnosti či vyšší hodnotu či význam výsledného efektu.
 - b) Radikální ekonomická reforma způsobuje značný pokles životní úrovně u většiny populace. Lze předpokládat, že ti, kteří se subjektivně zařazují na nejspodnější příčky žebříčku hierarchie sociálně-ekonomického statusu, mají sklon považovat toto zařazení za výsledek sociální nespravedlnosti. Problém je v tom, že v době radikálních reforem podíl jedinců tohoto typu roste.
2. Ačkoli mobilita je považována za jeden z hlavních znaků stabilních stratifikačních systémů, resp. za jednu z podmínek jejich dlouhodobé stability, v případě stratifikačních systémů procházejících transformací může být vysoká mobilita jedním z faktorů působících v neprospěch dosažení konsensu o sociální spravedlnosti. Je to způsobeno tím, že zatímco u stabilních systémů je vysoká mobilita zpravidla důsledkem zpevňování principů alokace, ze kterých příslušný stratifikační systém dlouhodobě čerpá svoji legitimitu, v případě transformujících se systémů je vysoká mobilita vyvolána *změnou* těchto kritérií. Lze očekávat, že jedinci pohybující se po vzestupných mobilitních drahách budou mít z tohoto důvodu větší tendenci interpretovat společenskou změnu jako pohyb směrem k větší spravedlnosti, a naopak, že jedinci procházející sestupnými drahami budou mít silnější sklon k názoru, že spravedlnosti spíše ubývá.

Analýzy percepce nerovností a sociální spravedlnosti se opírají o teoreticky odvozené klasifikace základních principů sociální spravedlnosti. V těchto klasifikacích se nejčastěji objevuje pět principů: a) *výkonový* či *zásluhový princip* (achievement principle, contribution principle); b) *princip souladu* mezi "vstupy a výstupy" (equity principle); c) *princip rovnosti* (equality principle); d) *princip rovnosti příležitosti* (equal opportunity); e) *princip potřeby* (need principle). Některé z principů jsou považovány za psychologické konstanty lidského chování (například "equity principle"), u jiných se naopak předpokládá, že jejich význam závisí na sociální situaci. Který z těchto principů je považován za dominantní, je tedy podmíněno povahou sociální situace. Většina autorů (například [Deutsch 1975, 1985; Eckhoff 1974, Sampson 1975, Miller 1976] aj.) se shoduje v tom, že je-li hlavním cílem zvýšení produktivity nebo celkové efektivity systému, roste význam výkonového či zásluhového principu sociální spravedlnosti. Za situace, kdy jde o to, zachovat určitou sociální harmonii nebo této harmonie dosáhnout, důraz se přesouvá na princip rovnosti. Princip potřeby se stává dominantním tehdy, je-li cílem dosažení více či méně vyrovnané úrovně standardu pro všechny.

Sociální situace definovaná radikální reformou je ovšem specifická. Jednak svým cílem, jímž je radikální zvýšení efektivity a produktivity systému. Z tohoto hlediska je to situace, ve které lze předpokládat jednoznačnou převahu zásluhového principu. Současně je to však situace, která se vyznačuje ohrožením velké části populace chudobou nebo přinejmenším značným poklesem životní úrovně. V tomto smyslu se jedná o situaci, ve které pravděpodobně bude hrát důležitou roli sociální solidarita a samozřejmě i obava o vlastní osud. Oba tyto motivy budou působit ve prospěch principu potřeby. A konečně je nesporné, že v průběhu reformy s větší či menší intenzitou určitou dobu působí stereotypy hodnocení a jednání, které vznikly v systému, který vyvolal nutnost radikální reformy.

Ani v relativně stabilních společnostech se v analýze sociální spravedlnosti nelze opřít o předpoklad existence pouze jednoho dominantního principu, ze kterého jsou odvozovány jak reálné distribuční procesy, tak percepce s nimi spjatých nerovností. O to problematičtější by takový předpoklad byl v případě analýzy systému, který prochází transformací. Zde sociolog stojí před relativně obtížným úkolem tuto situaci nejprve popsat, to znamená ve zdrojích sociálních nerovností a v jejich percepci nalézt reálný poměr principů sociální spravedlnosti. Dále je nezbytné identifikovat sociální zázemí jednotlivých principů a jejich politické nositele. Následně lze tato zjištění konfrontovat s proklamovanými cíli systému a případně ukázat, kde jsou pro dosažení těchto cílů v sociálním systému bariéry, nebo kde naopak nekompromisní prosazování dominantního principu sociální spravedlnosti odvozeného od hlavního cíle může vést ke zhroucení systému v důsledku ztráty jeho legitimacy.

Na rozdíl od Polska nebo Maďarska naše sociologie nemá k dispozici empirický materiál, který by umožňoval hlubší analýzu percepce sociální spravedlnosti směrem do minulosti. Přesto se zdá být nesporné, že více než čtyřicet let komunistického režimu vedlo v této zemi k hluboké dezintegraci pojetí sociální spravedlnosti založené na zásluhovém principu. Meritokratický model sociální spravedlnosti, ke kterému více či méně směřují vyspělé průmyslové společnosti, byl u nás, stejně jako v ostatních zemích sovětského bloku, nahrazen modelem ideologicky zakotveným v rovnostářském principu sociální spravedlnosti. Podstatným atributem tohoto modelu byl však systém skrytých i zjevných privilegií, která různými formami a s různými efekty penetrovala do ideologicky zakotveného rovnostářského modelu. Tento hybridní model sociální spravedlnosti tedy stál na dvou hlavních principech: a) na *principu kolektivní korupce*; b) na *principu odstupňovaných privilegií a exkluze* jako odměn, resp. trestů za různé stupně loajality vůči systému. Určité skupiny byly tedy tímto systémem relativně zvýhodňovány proti jiným skupinám. Lze oprávněně předpokládat, že tyto skupiny stojí v období transformace systému na opačných pólech hodnocení vývoje sociální spravedlnosti.

Současně lze ovšem předpokládat, že probíhající změny přispívají ke krystalizaci nového pojetí sociální spravedlnosti, na němž by měl být postupně budován potřebný konsensus. Tento proces je však spojen s celkovou rekonstrukcí sociálního, ekonomického a politického systému, která vyvolává rozsáhlé sociální pohyby. Adaptovat se na tyto změny je přirozeně pro značnou část populace

obtížné, a to zejména proto, že jsou spjaty s celkovým růstem nerovností.¹ Je tedy přirozené, že roste i naléhavost otázky, zda růst nerovností je spojen s krystalizací zásluhového principu sociální spravedlnosti a s jeho zpevňováním jako *dominantního* principu. Argumentační kruh veřejného mínění je totiž relativně jednoduchý: Proklamovaným dominantním cílem procesu transformace a ekonomické reformy je dosažení podstatně větší produktivity. Dominantním principem sociální spravedlnosti za této situace by měl být princip "příspěvku" k dosažení tohoto cíle. Rostou-li nerovnosti a lze-li v jejich růstu jasně identifikovat tendenci k posilování zásluhového principu sociální spravedlnosti, naděje na dosažení potřebného konsensu v otázce sociální spravedlnosti roste. V opačném případě bude proces adaptace na růst nerovností obtížný a naděje na dosažení tohoto konsensu bude klesat.

V této stati se pokusíme o první zmapování tohoto u nás zatím velmi neprozkoumaného terénu. Stať si klade následující hlavní otázky: a) *jak je u nás vnímán vývoj nerovností v období sociálně ekonomické transformace a s jakými proměnami ve faktorech životního úspěchu je tento vývoj spojován*; b) *které z principů sociální spravedlnosti u nás krystalizují a jaké mají sociální zázemí a nositele*; c) *jak jsou v naší společnosti vnímány příčiny chudoby a bohatství*.

Ve stati pracujeme s daty ze dvou výzkumů provedených v roce 1991. Chronologicky první byl výzkum "*Sociální spravedlnost*" (červen 1991), jehož provedením se Sociologický ústav ČSAV připojil k mezinárodnímu srovnávacímu projektu sociální spravedlnosti, který proběhl na základě společného projektu v jedenácti zemích.² Druhý výzkum, o jehož data se v této stati opíráme, je výzkum "*Transformace sociální struktury 1991*" (září-říjen 1991).³

1. Percepce vývoje nerovností

Ve výzkumu "*Transformace*" byla řada otázek přímo nebo nepřímo zjišťujících názory na vývoj nerovností a na změny v sociální spravedlnosti. Současně se zjišťovala percepce změny ve významu nejdůležitějších faktorů životního úspěchu.⁴

1) Analýzy vývoje mzdové a příjmové diferenciace za poslední dva roky jsou zatím značně limitované, právě pokud jde o možnost zachycení reálného pohybu mzdových a příjmových nerovností. Růst nerovností je zatím indikován spíše nepřímo.

2) Výzkum "*Sociální spravedlnost*" proběhl v roce 1991 v jedenácti zemích světa (Anglie, Bulharsko, Československo, Holandsko, Japonsko, Maďarsko, Německo, Polsko, Rusko, Slovinsko, USA). V Československu byl výzkum proveden v červnu roku 1991 na výběrovém souboru 1200 respondentů (dvoustupňový náhodný výběr). Československou účast na tomto šetření koordinoval Sociologický ústav ČSAV. Finančně byl tento výzkumný projekt pokryt dvěma granty ČSAV (82801 "*Sociální stratifikace*" - 50 % celkových nákladů, 82802 "*Ekonomické nerovnosti*" - 25 %) a jedním zahraničním grantem (25 %). Terénní šetření provedlo Středisko empirických výzkumů (STEM) při Sociologickém ústavu ČSAV.

3) Výzkum "*Transformace sociální struktury*" je součástí rozsáhlého výzkumného projektu, na němž participují Sociologický ústav ČSAV a Ústav sociálně politických věd UK. Šetření proběhlo v říjnu roku 1991 na výběrovém souboru 2800 respondentů (dvoustupňový náhodný výběr). Finančně bylo toto šetření pokryto jedním grantem ČSAV (82801 "*Sociální stratifikace*" - 20 % celkových nákladů) a prostředky získanými od Federálního ministerstva práce a sociálních věcí. Terénní šetření provedlo Středisko empirických výzkumů (STEM) při Sociologickém ústavu ČSAV.

4) Přesná formulace těchto otázek je uvedena v příloze.

Z přílohy a z marginálních distribucí v tabulce 1 vyplývá, že absolutní většina obyvatelstva (93 %) sdílí názor, že nerovnosti se za poslední dva roky zvětšily. Rozhodně méně jednoznačné odpovědi vyvolala otázka, zda změny v naší společnosti přinesly více, nebo naopak méně spravedlnosti. Zhruba polovina dotázaných (55 %) se domnívá, že změny, ke kterým v naší společnosti došlo, přinesly více spravedlnosti, druhá polovina (přesněji 45 %) tvrdí, že spravedlnosti ubývalo.

Tabulka 1 ukazuje vnitřní strukturu souvislostí mezi názory na vývoj nerovností a hodnocením vývoje spravedlnosti. Adjustovaná rezidua a jejich vyhodnocení formou simultánního znaménkového schématu⁵ ukazují, že zřetelná dělicí čára naší populace vede mezi stoupenci názoru, že u nás došlo ke značnému růstu nerovností (*"nerovnosti jsou určitě větší"*) a zastánci realističtějšího postoje, že nerovnosti jsou *poněkud* větší. Zdá se, jako bychom v tomto případě měli před sebou dvě odlišné populace. Umírněnější (a zdá se, že realističtější) z nich lze charakterizovat kombinací *"poněkud více nerovností, poněkud více spravedlnosti"*, zatímco pro radikálnější část je charakteristická kombinace názorů *"nerovnosti jsou určitě větší, spravedlnosti je určitě méně"*.

Tabulka 1. Názory na vývoj nerovností a na změny v sociální spravedlnosti (Řádková procenta, adjustovaná residua a simultánní znaménkové schéma)

Nerovnosti	Určitě Více	Spravedlnost			Celkem
		Spíše Více	Spíše Méně	Určitě Méně	
Určitě větší	12,7	30,3	36,6	20,4	100,0 %
	-2,2	-9,6	3,2	12,3	(44,0 %)
	0	---	+++	+	
Spíše větší	13,6	48,8	32,5	5,0	100,0%
	-1,1	8,9	-1,0	-10,9	(49,0%)
	0	+++	0	---	
Menší	29,9	44,3	19,6	6,2	100,0%
	6,4	1,2	-4,2	-2,5	(7,0%)
	+++	0	---	0	
Celkem	14,4	40,3	33,4	11,9	N=2 757

Znění otázek: "Myslíte si, že nerovnosti mezi lidmi se u nás za poslední dva roky spíše zvětšily nebo zmenšily?" a
 "Myslíte si, že změny v naší společnosti přinesly více spravedlnosti nebo méně spravedlnosti?"

⁵) Simultánní znaménkové schéma poskytuje celkový strukturní statistický závěr o odchylkách pozorovaných četností od očekávaných hodnot za platnosti hypotézy nezávislosti. Jedno, dvě, případně tři znaménka v tabulce značí simultánní významnost odchylky (kladné nebo záporné) na hladině významnosti 0,05, 0,01 a 0,001. Nulou se označuje nevýznamná odchylka. Podrobněji ke znaménkovému schématu viz [Řehák, Řeháková 1986].

Uvedený výsledek není nijak překvapující. Pro určitou část populace je proces transformace naší společnosti rozevíráním spektra možností, voleb a příležitostí. Nemalá část populace tyto změny ovšem vnímá opačně, tj. spíše jako ztrátu dřívějších jistot či relativních výhod, zúžení prostoru životních šancí a zesílení konkurence, ve které platí jiná pravidla a které se tudíž obává. Nakolik se tato na první pohled příliš jednoduchá interpretace určité polarizace naší společnosti může jevit jako přijatelná, ukazují grafy 1a až 1d, které ve formě adjustovaných reziduí ukazují statisticky signifikantní inklinace: vysokoškolsky vzdělaní, dále pak odborníci a podnikatelé (samostatní) více inklinují k pozitivnímu hodnocení vývoje sociální spravedlnosti, zatímco byrokracie (úředníci, rutinní nemanuální pracovníci), nekvalifikovaní dělníci, jedinci bez vyššího než pouze základního vzdělání a zemědělci jsou v tomto směru mnohem zdrženlivější. Graf 1c mimo jiné potvrzuje předpoklad, že zatímco chudší mají sklon považovat existující pravidla hry za nespravedlivá, bohatší a pravděpodobně i úspěšnější inklinují k názoru, že jsou tato pravidla v podstatě spravedlivá. Současně je zde čitelná vnitřní struktura závislosti hodnocení spravedlnosti na intenzitě "politické angažovanosti" před listopadem 1989.⁶ Skupina těch, kteří svoji politickou aktivitu v rámci minulého režimu označili za "velmi intenzivní", je sice velmi malá (2,2 %), její hodnocení sociální spravedlnosti krystalizující v novém politickém systému je však ve srovnání s ostatními jasně odlišné, a to - vcelku pochopitelně - v negativním směru. Obdobně je tomu se skupinou "hodně angažovaných" (4,5 %). Naopak ti, kteří o sobě tvrdí, že s oficiální politikou minulého režimu neměli nic společného (a tudíž nepatřili k relativně zvýhodněné skupině explicitně loajálních), mají zřetelný sklon vidět ve změnách v naší společnosti pohyb směrem k větší sociální spravedlnosti.

Na základě předchozích analýz můžeme s jistotou tvrdit, že v roce 1991 jasně převládal názor, podle kterého se nerovnosti u nás zvětšovaly. Dále víme, že pokud jde o otázku změn v sociální spravedlnosti, zhruba pouze polovina populace spojovala růst nerovností s vývojem k větší spravedlnosti. Máme určitou představu i o sociálním a politickém profilu nositelů různých názorů na změny v sociální spravedlnosti. Zatím jsme však nechali stranou otázku *pojetí sociální spravedlnosti*, tj. nevíme, jak je "sociální spravedlnost" definována, s jakým principem je všeobecně spojována a do jaké míry bylo v tomto ohledu dosaženo konsensu. Na tuto otázku se pokusíme odpovědět ve dvou krocích. Předně se pokusíme ukázat, jaké změny ve významu určitých faktorů životního úspěchu jsou interpretovány jako pohyb k větší spravedlnosti a naopak, co se skrývá za názorem, že spravedlnosti ubývá. Dále považujeme za nezbytné ukázat, jaké je sociální zázemí krystalizace "výkonového" (meritokratického) principu sociální spravedlnosti a naopak, jaké jsou sociální kořeny "egalitarismu".

⁶) Otázka zněla: "Zúčastňoval jste se v posledních letech před listopadem 1989 politického života členstvím nebo funkcí v oficiálních politických stranách či hnutích?" Bylo předepsáno pět možných odpovědí (v závorkách jsou uvedeny frekvence): "Ano, velmi intenzivně" (2,2 %), "Ano, myslím, že hodně" (4,5 %), "Jen málo" (13,0 %), "Vůbec ne" (80,3 %).

GRAF 1

Hodnocení vývoje spravedlnosti 1989-1991

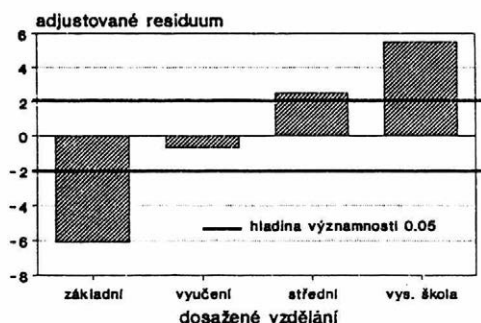
Odpovědi na otázku:

"Myslíte si, že změny v naší společnosti přinesly více spravedlnosti, nebo méně spravedlnosti?"

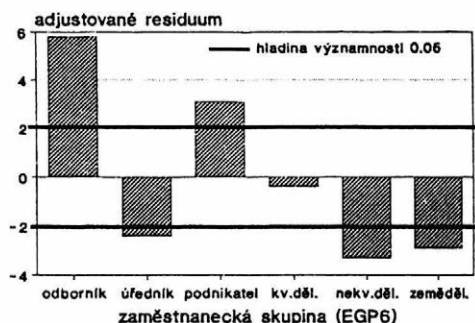
Součet odpovědí:

"Rozhodně více" a "Spíše více"

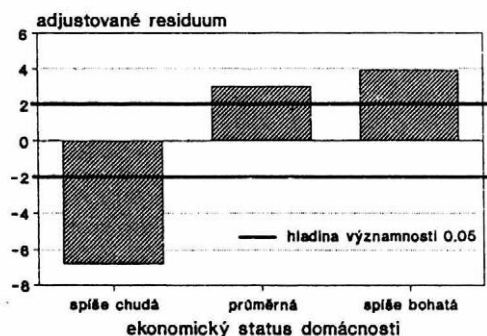
a. Podle dosaženého vzdělání

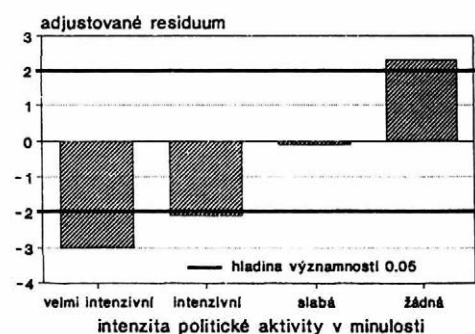
b. Podle zaměstnanecké skupiny

c. Podle ekonomického statusu domácnosti

d. Podle politické aktivity v minulosti

Zdroj: Data "Transformace"

2. Percepce sociální spravedlnosti a faktory životního úspěchu

V příloze je uvedena formulace otázky zjišťující názor na to, které faktory životního úspěchu u nás nabývaly na významu a které naopak významu pozbývaly. Jsou zde uvedeny i marginální distribuce součtu odpovědí vyjadřujících názor, že význam příslušného faktoru rostl (varianty odpovědí 4 a 5). Z těchto údajů je patrné, že na podzim roku 1991 patřily meritokratické faktory životního úspěchu (*schopnosti, snaha vyniknout, pracovitost, vzdělání, ochota riskovat*) k těm, které podle názoru respondentů nejvíce nabývaly na významu. Současné ale tyto údaje svědčí o existenci relativně silného sociálního zázemí názoru, podle kterého roste význam faktorů, které jsou s meritokratickým principem v rozporu (*neformální kontakty, politické konexe, politické přesvědčení* atd.).

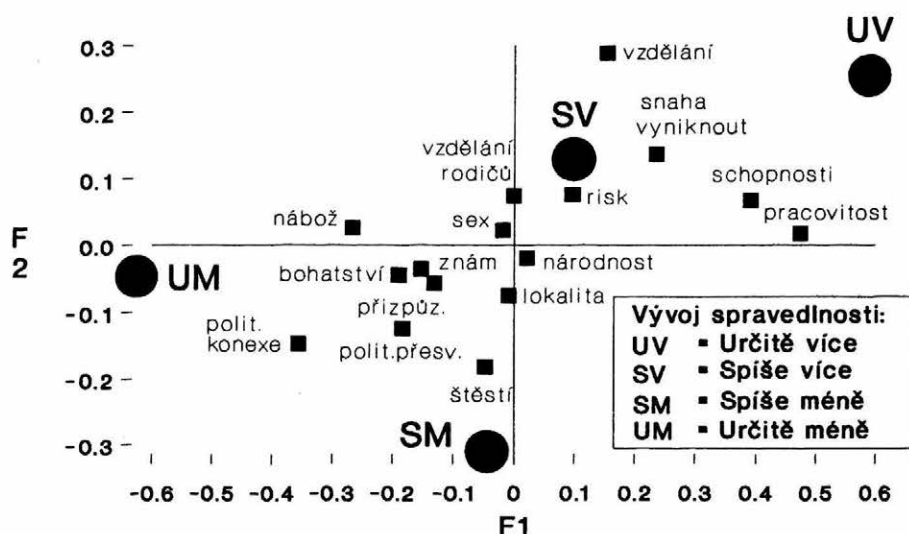
Abychom mohli odpovědět na otázku, zda v percepce změn ve významu faktorů životního úspěchu je patrná krystalizace zásluhového principu sociální spravedlnosti, je třeba znát odpověď na přinejmenším tři v podstatě triviální otázky: a) jsou výše uvedené dva typy názorů disjunktní, tj. je pravda, že jedinci se sklonem k názoru, že roste význam meritokratických faktorů, sdílejí názor, že faktory opačného významu ztrácely na důležitosti?; b) existuje jasná kongruence mezi názorem, podle kterého význam zásluhových faktorů roste a názorem, podle kterého sociální spravedlnost u nás přibývalo?; c) platí, že názor, podle kterého roste význam jiných než meritokratických faktorů, dobře predikuje názor, že spravedlnost u nás ubývalo?

Na všechny tři uvedené otázky dávají odpověď výsledky korespondenční analýzy uvedené v diagramu 1.7. Tento diagram v podstatě znázorňuje prostor tvořený variancí v hodnocení změny významu jednotlivých faktorů životního úspěchu, která je způsobena rozdílnou percepcí vývoje sociální spravedlnosti v letech 1989 - 1991. Ukazuje se, že dominantní osou protínající tento prostor je skutečně latentní dimenze interpretovatelná jako "zásluhovost". Tato dimenze vyčerpává 73 % variance obsažené v dané tabulce. Jednotlivé faktory životního úspěchu (resp. změna v jejich významu) definující tuto dimenzi jsou *pracovitost* a *schopnosti* na jedné straně (pozitivní zátěže), a *politické konexe*, *náboženské přesvědčení*, *známosti* a *sociální původ* na straně druhé (negativní zátěže). Druhý, podstatně slabší, a tudíž pouze doplňující faktor (16 % variance) rozlišuje formální předpoklady životního úspěchu (*vzdělání*) od pouhé náhody (*štěstí*) a podle této logiky jej sytí i některé další askriptivní znaky (*pohlaví, lokalita* či *region, vzdělanostní původ* atd.).

7) Korespondenční analýzu jsme provedli programem LINDA-PC, verze 1.08 [Řehák, Mánek 1991]. Analýzována byla tabulka vektorových profilů, tj. řádky reprezentovaly jednotlivé faktory životního úspěchu, sloupce reprezentovaly kategorie odpovědí na otázku změny v sociální spravedlnosti. V polích této tabulky byly průměrné skóry hodnocení významu jednotlivých faktorů. V souvislosti s využitím metody na tento typ dat bychom měli spíše používat termínu "relační analýza", neboť termín "korespondenční analýza" se během let stal typickým jen pro využití v kontingenčních tabulkách. Program LINDA-PC neobsahuje žádné inferenční postupy, pouze graficky zobrazuje interakční relace v tabulce, které byly shledány předchozí analýzou významnými (byly použity testy ANOVA).

Předností korespondenční analýzy je, že ve stejném prostoru lze přesně lokalizovat objekty, které vysvětlovanou varianci způsobily - v našem případě skupiny vyjadřující odlišné názory na změny v sociální spravedlnosti. Na první pohled je patrné, že skupiny přesvědčené o tom, že spravedlnosti u nás přibývalo, jsou lokalizovány v "meritokratickém" kvadrantu a to fakticky na ose procházející středem mezi oběma dimenzemi. Skupiny vyjadřující přesvědčení, že spravedlnosti ubývalo, jsou lokalizovány na ose, která protíná napříč "anti-meritokratický" kvadrant. Znamená to, že hlavní rozdíl mezi stoupenci různě intenzivního pocitu narůstání sociální nespravedlnosti spočívá v hodnocení významu politických konexí na jedné straně (silnější odstín) a pouhého štěstí na straně druhé (mírnější varianta). Co je ovšem oběma těmito skupinám společné, je *tendence* tvrdit, že roste význam takových faktorů, jako *politické přesvědčení, přízřusobivost, známosti a sociální původ*.

DIAGRAM 1
Faktory životního úspěchu a vývoj
sociální spravedlnosti 1989-1991

Korespondenční analýza "LINDA"

Zdroj: Data "Transformace"

Odpověď na položené otázky je tedy ve všech případech pozitivní: a) názor, že roste význam meritokratických faktorů, je skutečně v principu disjunktní vůči názoru, že roste význam faktorů opačné "polarizace" (*politické konexe, známosti obecně, přesvědčení* atd.); b) názor, podle kterého význam obecně uznávaných zásluhových faktorů u nás roste (*schopnosti, pracovitost, vzdělání, ochota riskovat* atd.), spolehlivě predikuje přesvědčení, že sociální spravedlnosti u nás přibývalo;

c) přesvědčení, že rostl význam "anti-meritokratických" faktorů velmi dobře predikuje názor, že spravedlnosti u nás ubývalo, přičemž intenzita tohoto pocitu roste s míněním, že ve hře není pouze *náhoda*, ale spíše specifické systémové faktory (*politické konexe*, nová "nomenklatura" atd.).

3. Rovnostářský a zásluhový princip: poměr sil a sociální zázemí

V příloze je uvedeno sedm výroků, které ve výzkumu "Sociální spravedlnost" sloužily k zachycení zásluhové nebo naopak rovnostářské orientace, pokud jde o názor na spravedlivé rozdělování příjmů a majetku (distributive justice). Frekvence odpovědí, uvedené v tabulce 2, v zásadě ukazují na poměrně silnou převahu zásluhové orientace nad rovnostářskými sklony. Současně ale naznačují určité inkonzistence v chápání zásluhového principu. Nelze například přehlédnout, že s výrokem reprezentujícím jádro zásluhového principu (výrok d: "*tvrdá práce - více peněz*") se ztotožňuje 91 % populace a přitom princip redistribuce, opírající se o normativní přístup k otázce potřeb (výrok f) neodmítá 55 % populace (32 % explicitně, 23 % si s tímto výrokem nedokázalo poradit).

Hlubší analýza tohoto problému ukázala, že 70 % populace vyjádřilo silnou meritokratickou orientaci (pozitivní reakce na výroky c, d, e), ale pouze 29 % bylo v tomto ohledu konzistentních, tj. nereagovalo pozitivně na žádný z výroků ospravedlňujících redistribuci (výroky a, f, g). Přitom nejčastější formou spojení mezi zásluhovou a rovnostářskou orientací (31 % populace) je přijetí všech zásluhových principů a (c, d, e) společně s principem přerozdělování v zájmu v podstatě rovnoměrného uspokojování potřeb (výrok f). Ještě plastičtější je to vidět v přímé konfrontaci reakcí na jednotlivé výroky: a) 45 % dotázaných, kteří zásadně souhlasí s tím, že každému náleží to, co vydělá (výrok c), současně radikálně souhlasí s tím, že v zájmu větší rovnosti uspokojování potřeb je možné těm, co vydělávají více, odebrat ve prospěch těch, kteří vydělávají méně (výrok f); b) 48 % radikálních stoupenců zásluhového principu (výrok d) neodmítá redistribuci příjmů v zájmu větší rovnosti uspokojování potřeb (výrok f). Nicméně faktorová analýza celého bloku výroků (tabulka 3) naznačuje, že egalitářská i zásluhová orientace jsou relativně dobře definovány, i když i zde je evidentní, že nejslabším členem v tomto ohledu je právě "jádro" meritokratického vzorce reprezentované výrokem d ("*Lidé, kteří tvrdě pracují, si zaslouží vydělávat více než ostatní*"), který sytí zásluhový faktor nejméně ze všech zásluhových výroků a přitom má nezanedbatelný význam i v určení rovnostářského faktoru. Zdá se, jako by na tento obecně přijatelný princip byla přece jen kladena určitá omezení ve prospěch rovnostářské redistribuce.⁸

V úvodu jsme vyslovili předpoklad, že zásluhový princip pravděpodobně nemá stejnou oporu ve všech sociálních skupinách. V této spíše přehledové stati nelze jít do větších detailů, a proto se na problém krystalizace odlišných principů

⁸⁾ Přirozeně se nabízí otázka, nakolik je v tomto ohledu Československo specifické, a to jak ve srovnání se zeměmi, kde působení tržních principů nebylo dlouhodobě přerušeno, tak s ostatními zeměmi procházejícími postkomunistickou transformací. Na tuto otázku budeme však schopni odpovědět, až bude k dispozici datový soubor za všechny země participující na tomto projektu.

sociální spravedlnosti v různých skupinách populace podíváme pouze ze dvou hledisek: z hlediska dosaženého vzdělání (diagram 2) a z hlediska názoru na žádoucí model vývoje naší společnosti (diagram 3).

Tabulka 2. Názory na distribuci příjmů a majetku

Výrok	Odpověď (v %)					Celkem
	Silný souhlas	Souhlas	Bez názoru	Nesouhlas	Silný nesouhlas	
a	11,1	8,6	10,7	34,0	35,6	100,0
b	33,8	35,8	15,1	11,8	3,6	100,0
c	50,2	35,7	8,0	5,0	1,1	100,0
d	63,7	27,2	5,9	2,4	0,9	100,0
e	78,6	12,0	4,8	1,6	2,9	100,0
f	16,9	27,9	22,8	22,5	9,9	100,0
g	4,2	8,4	11,3	33,8	42,3	100,0

Formulace výroků: viz příloha.

Pramen: Výzkum "Sociální spravedlnost".

V případě dosaženého vzdělání první faktor (zobrazený horizontální osou) vyčerpává 98 % celkové variability a lze jej jednoznačně interpretovat jako kontinuum od rovnostářského k zásluhovému principu. Je evidentní, že toto kontinuum má vzhledem k sociálnímu zařazení (zde reprezentovanému dosaženým vzděláním) velmi dobrou diskriminační schopnost: čím výše je jedinec umístěn na škále dosaženého vzdělání (přičemž totéž platí o sociálně ekonomickém statusu), tím blíže má k zásluhovému principu sociální spravedlnosti. Interpretace druhého faktoru (reprezentovaného vertikální osou) již není tak jednoznačná. Na jedné straně vyjadřuje sklon k redistribuci motivované solidaritou (záporné hodnoty), na druhé straně je to odmítání role schopností a talentu jako součásti zásluhového principu (kladné hodnoty). Tato dimenze není ve srovnání s prvním faktorem příliš významná, nicméně ve vzniklém dvourozměrném prostoru naznačuje existenci specifické osy percepce sociální spravedlnosti, která - technicky vzato - prochází napříč levým horním a pravým dolním kvadrantem našeho diagramu. Tato hypotetická osa sice nechává stranou jedince s nejnižším dosaženým vzděláním, pro které je jasnou dominantou čistě rovnostářství, zato však dává hlubší význam rozdílům mezi zbývajících vzdělanostními skupinami: vyučení mají sklon v zásluhovosti vidět spíše roli pracovního úsilí, přičemž odmítají (samozřejmě v relaci k ostatním) do tohoto principu zahrnout schopnosti a talent, zatímco jedinci s maturitou a s vysokoškolskými diplomami mají ve srovnání s vyučenými větší cit pro sociální solidaritu (výrok f) a zejména pro princip stejných příležitostí (výrok b).

Tabulka 3. Faktorová analýza názorů na principy distribuce příjmů a majetku

Výrok	Matice vzorců		Matice struktury	
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 1	Faktor 2
c	0,724	-0,162	0,715	-0,123
e	0,611	-0,022	0,609	0,011
b	0,594	-0,027	0,592	0,004
d	0,547	0,278	0,562	0,307
a	-0,079	0,745	-0,039	0,741
g	-0,146	0,727	-0,107	0,720
f	0,206	0,622	0,240	0,633

Metoda: Hlavní komponenty, šikmá rotace (oblimin),
korelace mezi faktory 0,054

Formulace výroků: viz příloha.

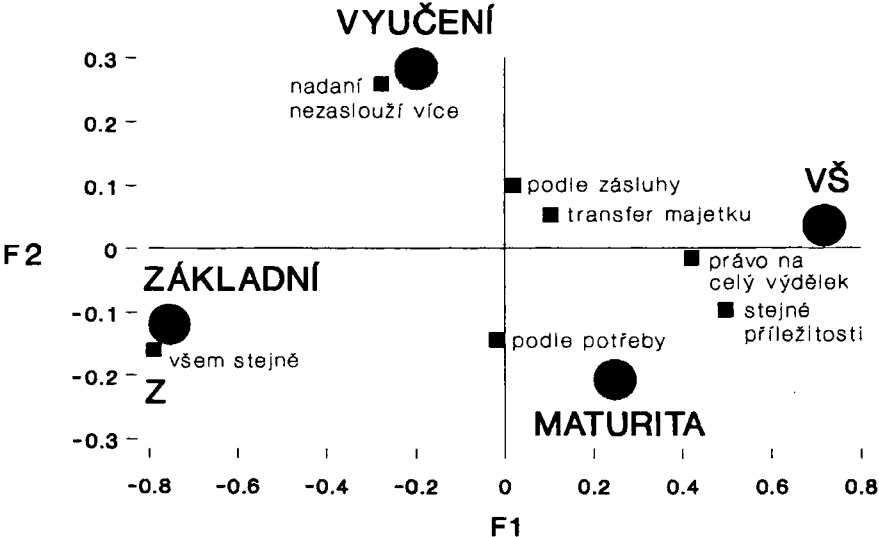
Pramen: Výzkum "Sociální spravedlnost".

Diagram 3 ukazuje, do jaké míry jsou představy o sociální spravedlnosti spjaty s představou o ideálním modelu, ke kterému by proces transformace v Československu měl vést. Ve dvourozměrném prostoru jsou zde opět lokalizovány výroky týkající se principů sociální spravedlnosti, tentokrát spolu s centroidy skupin vyjadřujících různé představy o ideálním modelu společenského uspořádání (*tradiční socialismus*, *demokratický socialismus*, *tržní ekonomika*, *třetí cesta*).⁹ První faktor (reprezentovaný horizontální osou) opět vyčerpává 98 % veškeré variability a i v tomto případě je jednoznačně interpretovatelný jako kontinuum od rovnostářského k zásluhovému principu. Druhý faktor má hlavní oporu ve sklonu k redistribuci spjaté s principem potřeby (sociální solidarita, need principle). Tradiční socialismus se v tomto prostoru vydělil jako jasný solitér a navíc s jednoduchou interpretací jako "rovnostářství pro neschopné". Stoupenci zbývajících tří modelů ideálního uspořádání mají sklon k obhajobě zásluhového principu sociálního spravedlnosti. Rozdíl mezi stoupenci "demokratického socialismu" a obháji "třetí cesty" se ukázal být fakticky zanedbatelný. Tyto dva hybridní modely leží spolu s čistě tržním modelem na protilehlých pólech hypotetické osy vyjadřující na jedné straně sklon k redistribuci ve jménu sociální solidarity (*need principle*), na druhé straně sklon k meritokratickému modelu založenému na rovných šancích (*equal opportunity*) a odporu k redistribuci.

Předchozí analýza tedy dává dostatečnou oporu k několika závěrům. Předně je možné konstatovat, že interpretace principu "rovnováhy" mezi výkonem a odměnou (*equity principle*) je v naší společnosti poměrně vágní. To, že tento princip má poměrně slabý diskriminační význam, může být způsobeno buď tím, že se jedná o velmi obecný princip, který umožňuje odlišné interpretace v závislosti na sociálním postavení, nebo tím, že jeho význam je stále ještě deformován dlouhodobým působením egalitářské ideologie a redistributivní praxe (verbálně je

⁹) Nezkrácené znění jednotlivých variant je uvedeno v příloze.

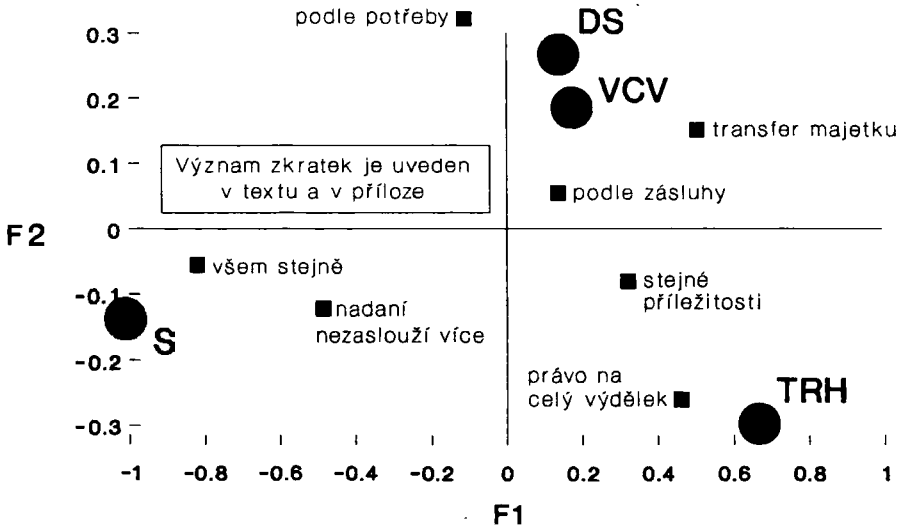
DIAGRAM 2
Distributivní spravedlnost
a dosažené vzdělání

Korespondenční analýza "LINDA"

Zdroj: Data "Sociální spravedlnost"

DIAGRAM 3
Distributivní spravedlnost
a názor na žádoucí směr vývoje

Korespondenční analýza "LINDA"

Zdroj: Data "Sociální spravedlnost"

tedy princip akceptován, ale ve skutečnosti jsou na něj implicitně kladena omezení ve prospěch rovnoměrnější distribuce). Která z těchto odpovědí je blíže pravdě, bude ovšem možné rozhodnout až na základě výsledků komparativních analýz.

Pokud jde o poměr sil mezi zásluhovým a rovnostářským principem sociální spravedlnosti, je evidentní, že zásluhový princip má převahu, a to i přes určité problémy s vnitřní konzistencí jeho definice ve společenském vědomí. Je to patrné nejen z analýzy distribucí jednotlivých položek indikujících pozici jedince na tomto kontinuu (jehož existenci potvrdila faktorová analýza i provedené korespondenční analýzy), ale i lokalizace sociálních nositelů v prostoru definovaném těmito korespondenčními analýzami. Zásluhový princip evidentně čerpá svoji vitalitu převážně ze vzdělanějších vrstev společnosti a s výjimkou stoupenců tradičního státního socialismu mají sklon se k němu hlásit zastánci všech "modelů vývoje", mezi nimiž ovšem jednoznačně dominují vyznavači důsledné tržní orientace. Bez zajímavosti není ani to, že jedinci s vyšším vzděláním, a kupodivu i zastánci důsledné tržní orientace, mají ve srovnání s ostatními tendenci spojovat meritokratický model s demokratickým principem rovných příležitostí (*equal opportunity*).

4. Percepce bohatství a chudoby

Bohatství i chudoba byly pro státní ideologii v bývalých komunistických režimech fakticky prázdné pojmy. Jejich výskyt byl prakticky vždy spojen s pohledem do kapitalistického světa, kde označovaly typické produkty jeho nespravedlnosti. To, že za socialismu oficiálně nebylo chudých ani bohatých, bylo naopak interpretováno jako jeden z hlavních výsledků uskutečňování nového (rovnostářského) modelu sociální spravedlnosti. Nechme stranou oprávněnost této interpretace sociálních rozdílů charakteristických pro státní socialismus a zabývejme se problémem bohatství a chudoby v období postkomunistické transformace. Nebudeme se ale zabývat otázkou vymezení hranic chudoby a bohatství v současném Československu. Pokud jde o různé přístupy k vymezení chudoby a o analýzu jejího rozsahu, první kroky v tomto směru byly již učiněny [Večerník 1991]. V této stati nám jde o něco jiného. Naším cílem je zachytit subjektivní percepci chudoby a bohatství jako fenoménů, k nimž se vztahují různé koncepty sociální spravedlnosti. Základní otázky, kterými se zde zabýváme tedy zní: *Jaké faktory jsou považovány za hlavní příčiny chudoby? Existuje v tomto ohledu konsensus nebo je percepce hlavních příčin chudoby závislá na sociálním postavení?* Pokud jde o bohatství, otázka zní analogicky.

Percepce chudoby byla předmětem řady výzkumů a analýz [Huber, Form 1973; Williamson 1974; Feagin 1975; Feather 1974; Lopreato, Hazelrigg 1972]. Dosavadní výsledky lze však shrnout v několika větách: Obecně existuje tendence klást větší důraz na roli individuálních spíše než strukturních příčin chudoby. Tato tendence, označovaná jako snaha "*obviňovat chudé*" (*blaming the poor*) nebyla zjištěna pouze v USA, kde ji lze vysvětlit extrémně silným individualismem, ale i v západoevropských zemích (Itálie). Korelace mezi názory na příčiny chudoby na jedné straně a sociálně demografickými charakteristikami na straně druhé jsou kupodivu velmi slabé. Předpoklad, že sociálně ekonomické postavení nebo třídní

sebezařazení hrají v percepci příčin chudoby významnou roli, tedy nenachází ve výzkumných datech pocházejících z vyspělých industriálních zemí dostatečnou podporu [Kluegel, Smith 1981: 41].

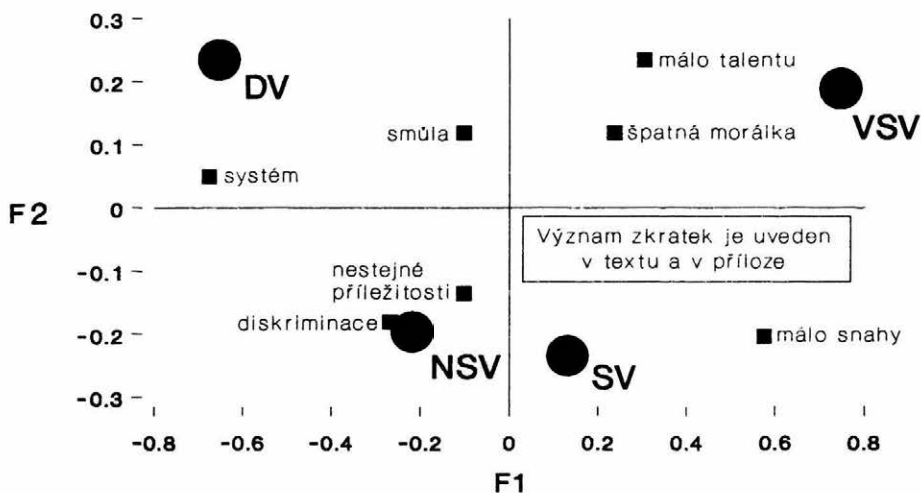
Lze očekávat, že ve srovnání s jedinci žijícími ve stabilních společnostech s relativně silnými ekonomikami, vyvinutým individualismem a vírou v rovnost příležitostí budou jedinci v zemích procházejících post-komunistickou transformací mnohem méně ochotni přijímat individualistický výklad příčin chudoby, neboť je zřejmé, že její růst je spjat se zhroucením ekonomického systému a s celkovým propadem životní úrovně. Na druhou stranu ovšem jedním z efektů podstatného omezení redistribuce jako nástroje řešení problémů chudoby může být posílení názoru, že stát dříve absorboval nebo implicitně toleroval jak špatnou morálku, tak neschopnost, a tím vlastně zachraňoval před chudobou ty, kteří si ji zaslouží.

Ve výzkumu sociální spravedlnosti měli dotázaní možnost se vyjádřit k sedmi hlavním příčinám chudoby v současném Československu. Podle očekávání lze mezi hlavními příčinami nalézt jak individuální, tak systémové faktory. Nicméně na prvním místě je *špatná morálka* (65 %) a teprve za ní následuje *špatný systém* (53 % - mimochodem nejnižší hodnota v rámci bývalých socialistických zemí), na třetím místě pak nalezneme *nestejné příležitosti* (43 %). I když běžná korelační analýza dala za pravdu těm, kteří tvrdí, že mezi názory na příčiny chudoby a sociálně demografickými charakteristikami jsou jen velmi slabé korelace, korespondenční analýza ukázala některé velmi zajímavé souvislosti. Předně se ukazuje, že s růstem vzdělání sílí tendence spojovat chudobu s nedostatkem snahy a schopností. Ovšem na druhé straně si vzdělanější jedinci uvědomují roli nerovných příležitostí. Skupiny s nejnižším vzděláním vidí naopak hlavní příčiny chudoby v systémových faktorech (*špatný hospodářský systém, diskriminace a předsudky*) a v nedostatku štěstí. Diagram 4 ukazuje jinou, i když obsahově velmi podobnou strukturu: vliv sociálního sebezařazení na percepci příčin chudoby. Jedinci, kteří sami sebe lokalizují na samotný spodek společenského žebříčku, jednoznačně inklinují k názoru, že příčinou chudoby (to znamená i jejich vlastní situace) je špatný hospodářský systém. Pro jedince, kteří se zařazují blíže středním třídám, se zdá být typickým názorem, že zdrojem chudoby je diskriminace a nedostatek stejných příležitostí. Blížíme-li se vyšším třídám, sílí tendence vidět příčiny chudoby v individuálních charakteristikách (*málo schopností, špatná morálka, málo snahy*).¹⁰

Instruktivní je i pohled na rozdíly plynoucí z politické orientace (Diagram 5). Podle očekávání je pro krajní pravici charakteristické "obviňování chudých" (*málo snahy, špatná morálka*), zatímco mírnější pravice a střed se v podstatě shodují v tendenci zdůrazňovat úlohu subjektivních faktorů vymykajících se vůli jedince (*nedostatek schopností či talentu*) a univerzálních vnějších faktorů (*nedostatek stejných příležitostí, diskriminace a předsudky*). Lokalizace mírné levice nejbližší fatalistickému vidění příčin chudoby (*smůla*,

¹⁰) Nezkrácené formulace příčin chudoby a bohatství včetně frekvencí pozitivních voleb jsou uvedeny v příloze.

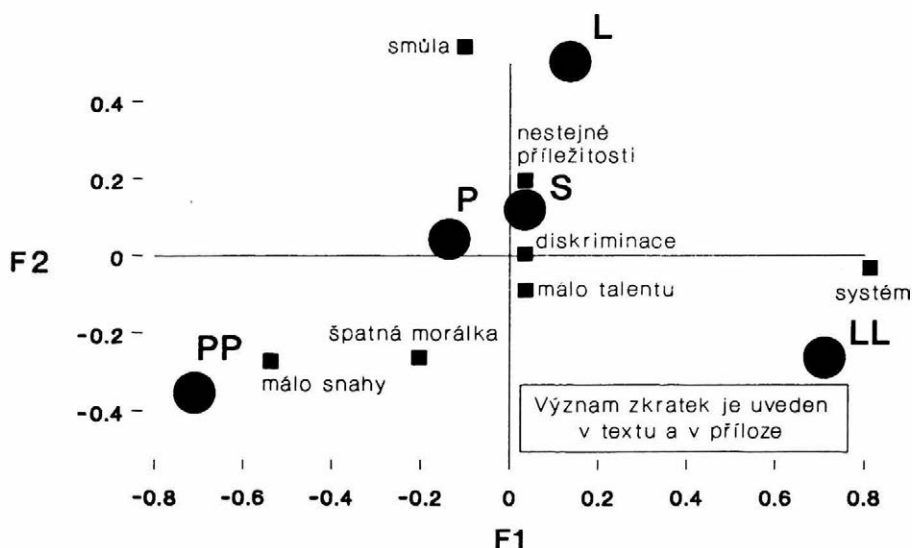
DIAGRAM 4
Příčiny chudoby
a třídní sebezařazení

Korespondeční analýza "LINDA"

Zdroj: Data "Sociální spravedlnost"

DIAGRAM 5
Příčiny chudoby
a politická orientace

Korespondeční analýza "LINDA"

Zdroj: Data "Sociální spravedlnost"

nedostatek štěstí) stejně jako pozice krajní levice zcela mimo prostor "obývaný" ostatními politickými seskupeními (nejblíže názoru, že příčinou chudoby je *špatný systém*) by mohla být chápána jako zlomyslnost autorů, kteří ovšem mají v tomto ohledu čisté svědomí: jedná se o výsledek hodnotově slepé statistické analýzy.

Příčiny bohatství kupodivu nejsou zrcadlovým obrazem příčin chudoby. Za jednoznačně dominující zdroj bohatství jsou považovány *známosti a styky* (76 %) a *nepoctivost* (73 %). Ani na třetím, ale ani na čtvrtém místě, se neumístil žádný z meritokratických faktorů, nýbrž *hodpodářský systém umožňující nespravedlivé výděvky* (62 %) a *lepší podmínky vstupu do života* (52 %). *Schopnosti* (51 %) a *pracovitost* (34 %) jsou sice těsně před *štěstím* (23 %), ale rozhodně na konci tohoto seznamu. Mimochodem právě v těchto dvou položkách se Československo a Polsko vzdalují všem ostatním zemím participujícím na komparativním projektu.

Stejně jako u chudoby, i v případě názorů na zdroje bohatství, lze nalézt rozdíly spjaté s některými základními sociálními a politickými charakteristikami. Zajímavé je zjištění, že jedinci s nejvyšším vzděláním nemají nijak výraznou tendenci vidět zdroj ekonomického úspěchu v *pracovitosti* a *schopnostech*, a že se od jedinců s nejnižším vzděláním příliš neliší v názoru na roli *nepoctivosti*.

Částečně je to vidět i na diagramu 6, kde jsou ve dvourozměrném prostoru spolu s výroky o příčinách bohatství opět zakresleny skupiny definované sociálním sebezaražením respondentů. Pro vyšší střední třídy¹¹ je skutečně hodnocení významu *pracovitosti* a *nepoctivosti* zhruba stejné, respektive z lokalizace této skupiny na okraji silových polí těchto dvou faktorů je znát napětí, které v tomto směru nepochybně ve společenském vědomí vládne. *Systém, známosti a nestejné vstupní podmínky* jsou typickými reakcemi pro dolní polovinu sociální hierarchie, zatímco střední třída se zdá mít nejblíže důvěře ve *schopnosti*.

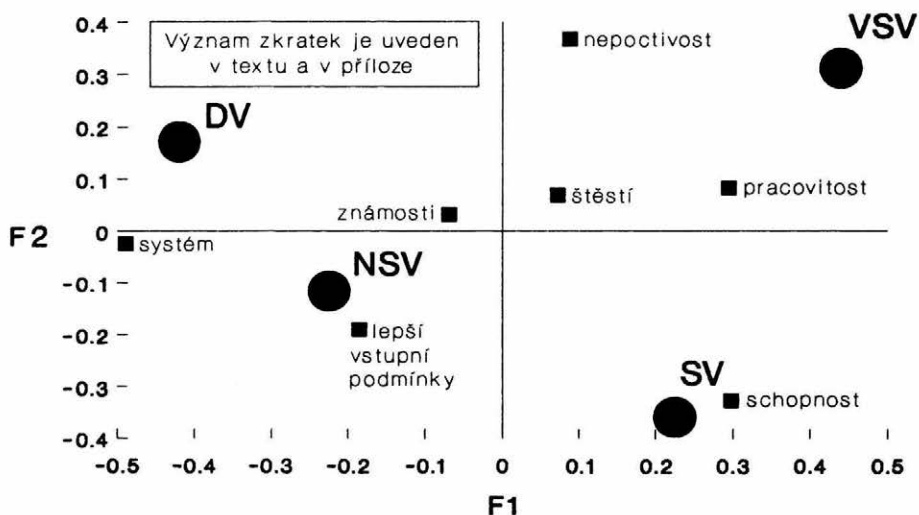
Politické spektrum je stejně jako v případě názorů na příčiny chudoby překvapivě dobře definované. Pokud jde o názor na hlavní příčiny bohatství, krajní pravice stojí na jednom konci osy definované *schopnostmi*, mírnější pravice je na stejné ose, ale mnohem blíže *pracovitosti*. Tato osa má na svém druhém konci těsně u sebe "mírnější levice" a "střed", v obou případech zdůrazňující roli *počátečních podmínek, štěstí i známostí*. Opět mimo tuto výraznou osu leží krajní levice, která má nejblíže názoru, že je to *hospodářský systém umožňující bohatým, aby nespravedlivě vydělávali*. Necháváme bez komentáře.

5. Závěrem

V úvodu jsme zdůraznili, že cílem této stati je pokus o první zmapování prostoru sociální spravedlnosti v Československu, tedy prostoru, který byl dlouhá desetiletí obehnan vysokou zdí tabuizace. Bude třeba ještě hodně analytické práce, abychom systému sociální spravedlnosti porozuměli alespoň tak, jak je tomu v jiných zemích. Rozhodně nám k tomu může pomoci fakt, že jsme vstoupili do mezinárodního komparativního projektu, který přináší nejen výzkumná data z dalších zemí, ale důležité teoretické inspirace.

¹¹⁾ Ve skutečnosti se jedná o nejvyšší, neboť do nejvyšší se sám nezařadil žádný z respondentů.

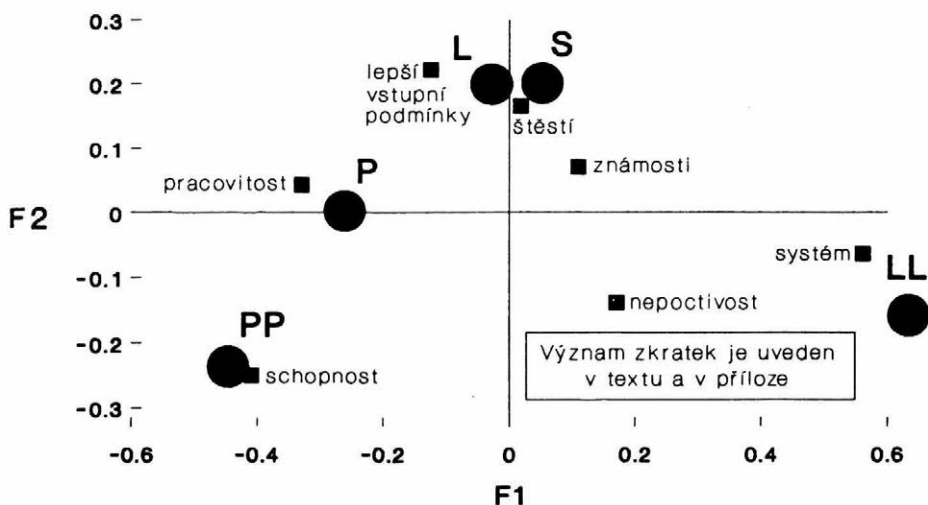
DIAGRAM 6
Příčiny bohatství
a třídní sebezařazení

Korespondeční analýza "LINDA"

Zdroj: Data "Sociální spravedlnost"

DIAGRAM 7
Příčiny bohatství
a politická orientace

Korespondeční analýza "LINDA"

Zdroj: Data "Sociální spravedlnost"

Analýza percepce změn ve významu faktorů životního úspěchu potvrdila, že v naší společnosti skutečně krystalizuje zásluhový princip sociální spravedlnosti. Zdá se, že určitá polarizace naší společnosti, zejména pokud jde o názor na vývoj sociální spravedlnosti, není důsledkem nějakého "zmatení" pojmů. Jedná se o polarizaci způsobenou spíše postavením jedince v proměňujícím se systému a různými životními perspektivami, které z tohoto postavení v období transformace vyplývají. Potvrzuje se tak náš vstupní předpoklad, že v systémech procházejících hlubší změnou nebo radikální transformací dochází v percepci sociální spravedlnosti ke zřetelné krystalizaci protichůdných hodnocení, což znamená, že naděje na dosažení konsensu ve srovnání se stabilními systémy klesá.

Pokud jde o Československo, bez větší simplifikace lze konstatovat, že názorově proti sobě stojí na jedné straně ti, kteří díky rovnostářské politice a systému socialistické redistribuce patřili k relativně zvýhodňovaným skupinám (nekvalifikovaní dělníci, úředníci, zemědělci, explicitně politicky loajální), na druhé straně ti, kteří byli touto politikou znevýhodňováni (jedinci s vyšším vzděláním obecně, držitelé vysokoškolských diplomů, odborníci - profesionálové, politicky "neangažovaní" nebo explicitně neloajální atd.). Kromě toho se ukazuje, že existuje tendence připisovat současnému systému atributy předchozího systému, a to zejména u jedinců, kteří díky kolapsu předchozího systému ztratili své bývalé jistoty či relativní výhody nebo privilegia.

V souvislosti s vývojem životní úrovně a s pravděpodobným narůstáním podílu populace dostávající se pod hranici chudoby je třeba brát vážně fakt, že populace "subjektivně chudých" skutečně má tendenci vidět tuto společnost jako nespravedlivou. Výpovědi této části dotázaných samozřejmě kontrastují s výpověďmi "bohatších" či lépe situovaných, ale vyznačují se velmi ostrým kontrastem i vůči "průměrné populaci". Projevuje se to zejména v tendenci subjektivně chudých popírat růst úlohy zásluhových principů. Nebezpečí tohoto postoje, zejména pokud se stává masovým, je mimo veškerou diskusi.

Analýza percepce chudoby a bohatství potvrzuje, že ačkoli obecně je za hlavní příčinu chudoby považována *špatná morálka* a teprve po ní následují takové faktory jako *špatný hospodářský systém*, *diskriminace* atd., jedinci, kteří mají k hranici chudoby relativně nejbližší, jednoznačně obviňují z chudoby "systém". Jedinci s vyšším vzděláním a příslušníci vyšších statusových vrstev mají naopak tendenci obviňovat chudé, to znamená, že mají sklon k přesvědčení, že hlavní příčiny chudoby jsou na straně jedinců (*špatná morálka*, *málo snahy*, *nedostatek schopností*). Je to určitá evidence ve prospěch hypotézy, že ekonomická reforma, problémy domácností vyrovnat se s poklesem životní úrovně a náhlá ztráta pocitu sociálních jistot, jsou faktory, které vedou k určité polarizaci naší společnosti. Tento fakt není podle našeho názoru třeba dramatizovat, bylo by spíše podezřelé, kdybychom tuto polarizaci v datech z roku 1991 nenašli. Na druhé straně je ovšem evidentní, že tato polarizace má již poměrně jasně definované politické nositele. O to důležitější bude se k tématu chudoby, k jejím objektivním příčinám a jejich subjektivní percepci permanentně vracet a monitorovat případné změny. Nelze pochybovat o tom, že to bude téma, které bude stát v ohnisku politických

spekulací, ani o tom, že bude existovat snaha v tomto smyslu manipulovat veřejným míněním. V jakém směru a z jaké strany, naše analýza jasně ukázala.

Reálný efekt fenoménu chudoby a percepce jejích příčin na společenské vědomí a na celkovou sociální situaci je podle našeho názoru podmíněn vnímáním fenoménu bohatství a percepcí jeho příčin. Pokud jde o percepci příčin bohatství, již předběžná srovnání s údaji za ostatní země ukazují, že v tomto směru jsou bývalé socialistické země včetně Československa pravděpodobně odlišnější od vyspělých průmyslových zemí, než tomu je v případě percepce příčin chudoby. Znepokojující je především fakt, že mezi příčinami bohatství jednoznačně dominují faktory, které jsou svou povahou v rozporu se zásluhovým principem (*známosti a styky, nepoctivost, mezery v hospodářském systému, nestejné podmínky* atd.). Varující je, že "vyšší třídy" sice mají ve srovnání s ostatními sklon interpretovat bohatství jako výsledek pracovitosti, ale stejný význam připisují nepoctivosti. Za pozornost stojí i to, že velmi daleko k přesvědčení o významu schopností a pracovitosti jako nástrojů ekonomického úspěchu mají jak vzdělanci, tak odborníci.

V úvodu jsme zdůraznili, že naše analýza je prvním pokusem o mapování prostoru, který byl dlouhá léta sociologii uzavřen. Neotevřeli jsme všechny relevantní otázky a na ty, které jsme si položili, jsme možná dali neúplnou odpověď. Jsme ale přesvědčeni, že na mnohé z těchto otázek budeme schopni odpovědět více do hloubky a v širším kontextu jakmile na ně uplatníme komparativní perspektivu. To je ovšem téma, které si necháváme pro příští stať.

Příloha

a) Formulace vybraných otázek z výzkumu "Transformace"

Jak se podle Vašeho názoru změnil význam uvedených okolností životního úspěchu ve srovnání s dobou před dvěma lety?

- Varianty odpovědí:
1. Má to rozhodně menší význam
 2. Má to trochu menší význam
 3. Má to stejný význam
 4. Má to trochu větší význam
 5. Má to rozhodně větší význam

Formulace v dotazníku		Součet odpovědí Zkratka pro analýzu 4 a 5 (%)	
a)	Pocházet z bohaté rodiny	"bohatství"	44,0
b)	Mít vzdělané rodiče	"vzdělání rodičů"	24,9
c)	Mít sám vysoké vzdělání	"vzdělání"	41,6
d)	Mít snahu vyniknout, prosadit se	"snaha vyniknout"	62,5
e)	Mít nadání či schopnosti	"schopnosti"	65,3
f)	Být pracovitý	"pracovitost"	64,8
g)	Znát správné lidi	"známosti"	51,1
h)	Mít politické konexe	"pol. konexe"	25,6
i)	Jaké je člověk rasy nebo národnosti	"národnost"	10,3
j)	Jakého je člověk náboženského vyznání	"náboženství"	19,5
k)	Odkud člověk pochází, kde se narodil	"lokalita"	7,3
l)	Zda je mužem nebo ženou	"sex"	11,2
m)	Politické přesvědčení	"polit"	24,3
n)	Mít trochu štěstí	"štěstí"	47,5
o)	Schopnosti se přizpůsobit	"přizpůsobivost"	55,1
p)	Nebát se riskovat	"risk"	70,2

b) Formulace vybraných otázek z výzkumu "Sociální spravedlnost"

Je více názorů na budoucí vývoj československé společnosti. Které z možností byste Vy osobně dal(a) přednost? Vyberte, prosím, jen jednu z nich.

Varianty odpovědí	Zkratky pro grafy	Marginální distribuce (%)
1. Socialistické společnosti zhruba takové, jakou jsme již v Československu měli	S	2,8
2. Demokratičtějšímu typu socialismu, jaký je v některých západních zemích	DS	35,5
3. Zásadně nesocialistickému uspořádání s tržní ekonomikou, jaká je v jiných západních zemích	TRH	35,6
4. Zvláštnímu československému řešení, tj. vlastní cestě vývoje	VCV	26,1

Předpokládejme, že byste byl(a) dotázán(a), zda patříte k dolní vrstvě, nižší střední vrstvě, střední vrstvě, vyšší střední vrstvě nebo horní vrstvě. Co byste řekl(a)?

Varianty odpovědí	Zkratky pro grafy	Marginální distribuce (%)
1. Dolní vrstvě	DV	10,5
2. Nižší střední vrstvě	NSV	25,4
3. Střední vrstvě	SV	61,8
4. Vyšší střední vrstvě	VSV	2,3
5. Horní vrstvě	HV	0,0

Když někteří lidé mluví o politice, používají pojmu "levice" a "pravice". Zde Vám předkládáme škálu, kde je naznačeno množství různých poloh od levice k pravici. Označte křížkem, kam byste se svými politickými názory sám(a) zařadil(a).

Použitá transformace	Zkratky pro grafy	Marginální distribuce (%)
1 + 2 = vyhraněná levice	LL	5,6
3 + 4 = levice	L	13,5
5 + 6 = střed	S	47,3
7 + 8 = pravice	P	24,5
9 + 10 = vyhraněná pravice	PP	9,0

Následující tvrzení se týkají rozdělování příjmů a majetků. Odpovídejte podle karty. Stačí číslo odpovědi, která vystihuje Vaše stanovisko.

Varianty odpovědí: pětistupňová škála (1. Zcela souhlasím - 5. Zcela nesouhlasím).

Formulace v dotazníku	Zkratky v grafu	Součet odpovědí 1 a 2 (%)
a) Nejspravedlivější způsob rozdělování majetku a příjmu je dát všem stejně.	"všem stejně"	19,7
b) Je správné, že někteří lidé mají více peněz nebo majetku, ale jen v případě, když všichni mají stejné příležitosti.	"stejně příležitosti"	69,6
c) Lidé mají právo si ponechat to, co si vydělají, i když to znamená, že někteří budou bohatší než jiní.	"právo na celý výdělek"	85,9
d) Lidé, kteří tvrdě pracují, si zaslouží vydělávat více než ti ostatní.	"podle zásluhy"	90,9
e) Lidé mají právo předat vlastní majetek svým dětem.	"transfer majetku"	90,6
f) Je velmi důležité, aby lidé dostali co potřebují, i když to znamená odebírat peníze těm, kteří vydělávají více, než potřebují.	"podle potřeby"	44,8
g) To, že někteří lidé mají větší nadání a schopnosti než jiní, je jenom náhoda, takže si nezaslouží vydělávat více peněz.	"nadání nezaslouží více"	12,6

Jak často se podle Vás dnes v Československu objevují následující příčiny chudoby? Zajímá nás, zda se tyto důvody objevují velmi často, často, občas, zřídka nebo nikdy.

Varianty odpovědí:

1. Velmi často
2. Často
3. Občas
4. Zřídka, málokdy
5. Nikdy

Formulace v dotazníku	Zkratky v grafu	Součet odpovědí 1 a 2 (%)
a) Nedostatek schopností a talentu	"málo talentu"	30,5
b) Prostě smůla, nedostatek štěstí	"smůla"	20,8
c) Špatná morálka a opilství	"špatná morálka"	65,0
d) Nedostatečná snaha samotných chudých	"málo snahy"	35,2
e) Předsudky a diskriminace vůči některým skupinám v Československu	"diskriminace"	16,9
f) Nedostatek stejných příležitostí	"nestejně příležitosti"	43,0
g) Špatný hospodářský systém	"systém"	53,0

Jak často se podle Vás dnes v Československu objevují následující příčiny bohatství některých lidí? Zajímá nás, zda se tyto důvody objevují velmi často, často, občas, zřídka nebo nikdy.

- Varianty odpovědí:
1. Velmi často
 2. Často
 3. Občas
 4. Zřídka, málokdy
 5. Nikdy

Formulace v dotazníku	Zkratky v grafu	Součet odpovědí 1 a 2 (%)
a) Schopnost či talent	"schopnost"	51,0
b) Štěstí	"šťěstí"	22,8
c) Nepoctivost	"nepoctivost"	73,2
d) Pracovitost	"pracovitost"	34,4
e) Dobré známosti a styky	"známosti"	76,1
f) Lepší podmínky při vstupu do života	"lepší vstupní podmínky"	51,5
g) Hospodářský systém, umožňující bohatým, aby nespravedlivě vydělávali	"systém"	61,5

PETR MATĚJŮ je vedoucím výzkumného týmu "Sociální stratifikace" v Sociologickém ústavu ČSAV. Od poloviny osmdesátých let se věnuje výzkumu sociálních a vzdělanostních nerovností a analýze profesní a vzdělanostní mobility. Publikoval řadu odborných statí k výše uvedeným tématům, a to jak doma, tak v zahraničí.

Literatura

- Arts, W. 1989. *Sociological Theory and the Issue of Justice in the West. Towards an explanation of perceptions of distributive justice.* Paper presented at the Dubrovnik meeting of the project: "Perception of Justice in East and West". October 26-28, 1989.
- Deutsch, M. 1975. "Equity, equality and need: what determines which value will be used as the basis of distributive justice?", *Journal of Social Issues* 31: 137-150.
- Deutsch, M. 1985. *Distributive justice: A Social Psychological Perspective.* New Haven.
- Eckhoff, T. 1974. *Justice: Its Determinants in Social Interaction.* Rotterdam.
- Feagin, J. R. 1975. *Subordinating the Poor.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Feather, N. T. 1974. "Explanation of poverty in Australian and American Samples: The person, society, or fate?" *Australian Journal of Psychology* 26: 199-216.
- Huber, J., W. H. Form 1973. *Income and Ideology.* New York: Free Press
- Kluegel, J. R., E. R. Smith 1981. "Beliefs about Stratification". *Annual Review of Sociology* 7: 29-56.
- Lane, R. 1986. "Market Justice, Political Justice". *American Political Science Review*, No. 2.
- Lewis, M. 1978. *The Culture of Inequality.* Amherst, MA: University of Massachusetts Press.
- Lopreato, J., L. E. Hazelrigg 1972. *Class, Conflict, and Mobility.* San Francisco: Chandler.
- Miller, D. 1976. *Social Justice.* Oxford.
- Řehák, J., I. Loučková 1985. "Komparační faktorová analýza profilů". *Sociologický časopis* 21: 176-204.
- Řehák, J., P. Mánek 1991. *LINDA - Lineární dekompoziční algoritmus. Uživatelský manuál.* Praha: Sociologický ústav ČSAV.

Řehák, J., B. Řeháková 1986. *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha: Academia.

Sampson, E. E. 1975. "On Justice as Equality". *Journal of Social Issues* 31: 45-64.

Večerník, J. 1991. "Úvod do studia chudoby v Československu". *Sociologický časopis* 27: 577-602.

Williamson, J. B. 1974. "Beliefs about welfare poor." *Social Science Research* 58: 163-75.

Summary

There are two main dimensions in which sociologists can monitor changes in social stratification in Eastern Europe:

- a) the dimension of objective changes (development of inequality, changes in patterns of occupational mobility, development of the mobility regime, changes in the recruitment mechanisms of different socioeconomic strata, changes in the role of individual factors of the achievement process, etc.);
- b) perception of change and beliefs about stratification (perception of inequality and its roots, beliefs about principal factors of economic success, perception of social and distributive justice, etc.).

In the paper we use the data from the first "post-communist" stratification survey in Czechoslovakia (Transformation of Social Structure - October 1991) and the Czechoslovak data from the international comparative survey "Social Justice" (June - July 1991). We start with an analysis of the perception of change in inequality in Czechoslovakia since 1989, when the post-communist transformation began. We focus on two questions: first, how people perceive the development of inequality (is there much more, about the same, or less inequality than before 1989); secondly, do people believe that the post-communist transformation brings more or less justice into the inequality. We follow by identifying groups with different or opposite views on these issues, and try to demonstrate that the post-communist transformation has typical "winners" and "losers" according to their position in the former "redistributive" system.

In the second part of the paper we analyze the perception of the principal factors of life success and of the change in their role due to the socioeconomic transformation. One of the principal results of the correspondence analysis is that, in general, there is a tendency to interpret the transformation process as progressing towards a more meritocratic system. There is not, however, consensus in this respect. Again, individuals who were typical "winners" in the socialist distributive system tend to believe that the transformation is not bringing more meritocracy. Also, there are relatively sharp contrasts between the supporters of different political orientations, in particular regarding the evaluation of the role of various factors of life success.

The analysis of egalitarian versus achievement principles and their typical supporters shows that the understanding of these principles is still rather vague, mostly because of the heritage of the socialist egalitarian ideology that seems to continue to affect the understanding of the principal concepts of distributive justice in post-communist Czechoslovakia.

Third part of the paper focuses on the perception of poverty and wealth and their principal causes. "Loose morals" dominates among beliefs about the causes of poverty ("the failure of the system" was rated only as the second most important factor). Again, we found that the tendency to "blame the poor" finds different support in different social strata. The sharpest contrasts, however, were found among people of different political orientations.

A general result of the analysis is that the post-communist transformation is bringing with it a polarization of the society, particularly regarding beliefs about changing inequality, its development and its roots.